

บทที่ ๓

วิปัสสนูปกิเลส

ผู้วิจัยเห็นว่า วิปัสสนูปกิเลส เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ทราบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้ดำเนินมาถูกทางดีแล้ว จึงได้พบเห็นกับสภาวะต่าง ๆ จึงศึกษาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เกี่ยวกับวิปัสสนูปกิเลส โดยจำแนกเป็นข้อ ๆ เพื่อสะดวกต่อการศึกษาดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายของ วิปัสสนูปกิเลส
- ๓.๒ ความหมาย และลักษณะที่จตุกกะของ วิปัสสนูปกิเลส
- ๓.๓ วิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การเกิดวิปัสสนูปกิเลส
- ๓.๔ วิปัสสนูปกิเลสที่มาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๓.๕ ข้อสังเกตต่อวิปัสสนูปกิเลส
- ๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลส มาจากคำว่า วิปัสสนา+อุปกิเลส คำว่า วิปัสสนา แปลว่า ปัญญา ที่เห็นไตรลักษณ์ ให้ถอนความหลงผิด รู้ผิดในสังขารเสียได้^๑ กับคำว่า อุปกิเลส แปลว่า สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองในทางพระพุทธศาสนา ถือว่า กิเลส เป็นสิ่งต้องละ ซึ่งอยู่ในจิต ทำให้คนตัดสินใจทำผิด ทำให้จิตไม่อาจบรรลุนิพพาน^๒ เมื่อรวมกันแล้ว ได้ศัพท์ว่า วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง^๓ ความหมายวิปัสสนูปกิเลส มีผู้ให้ความหมายหลายนัย

- ๑) วิปัสสนานัย เล่ม ๒ ให้อธิบายว่าสิ่งที่ทำให้ วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ^๔

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๑.

^๒ ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ., ประมวลศัพท์ศาสนา สำหรับนักศึกษาและประชาชน, (กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๗ – ๓๘.

^๓ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๐๖๑.

^๔ พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๘.

- ๒) ภาวนาที่ปณี ได้อธิบายว่า ธรรมเครื่องเข้าไปทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง^๕
- ๓) อริยวังสปฏิปทา ได้อธิบายว่า สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ทำให้วิปัสสนาเสื่อม^๖
- ๔) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ได้อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมอง ชุ่มมัว ของจิต มีอภิขณาวิสมโลภะ (ความคิดเพ่งเล็งอยากได้) เป็นต้น^๗
- ๕) วิปัสสนาธุระ ได้อธิบายว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เป็นสภาวะธรรม ที่เกิดมา เพื่อทำให้วิปัสสนา ให้เศร้าหมอง คือ เกิดมา เพื่อเป็นเครื่องกีดขวางวิปัสสนา^๘
- ๖) วิปัสสนาที่ปณี ได้อธิบายว่า วิปัสสนูปกิเลส คือ ธรรมเครื่องเข้าไปทำวิปัสสนาให้เศร้าหมอง^๙

โดยสรุป วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง สภาวะธรรม ที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ไม่ผ่องใส ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป ซึ่งต่อไป จักได้กล่าวถึง องค์ธรรม ของ วิปัสสนูปกิเลส โดยความหมายและลักษณะที่จตุกะ

๓.๒ ความหมาย และลักษณะที่จตุกะของ วิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีลักษณะที่จตุกะที่ค้นพบได้ ๙ อย่าง เว้น โอภาส ซึ่งองค์ธรรมของวิปัสสนูปกิเลส ได้สังเคราะห์เข้าในหมวดเจตสิกปรมาตถิในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ดังนี้

๓.๒.๑ โอภาส หมายถึง แสงสว่างแสงสุกใสผุดผ่อง^{๑๐} โอภาส ได้แก่ วิปัสสนาภาส หมายถึง แสงสว่างในวิปัสสนา^{๑๑} ในศัพท์วิเคราะห์^{๑๒} พบว่า โอภาส คือ รัศมีแสงสว่างความสว่าง ความรุ่งเรือง โอภาสดี ทิปปตติ โอภาโส สภาวะที่รุ่งเรือง

^๕ พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), ภาวนาที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ดอกหญ้า ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๓.

^๖ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสุมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๕.

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุระ, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก, ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๑๖.

^๙ พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๙), วิปัสสนาที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๗.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๗๙.

๓.๒.๒ ญาณ หมายถึง ความรู้ปรีชาหยั่งรู้ปรีชากำหนดรู้^{๑๓} หมายถึง ปัญญาที่รู้นามเกิดตัวอย่างรวดเร็ว ทางทวาร ๖^{๑๔} ญาณในวิปัสสนูปกิเลส สงเคราะห์เข้าในปัญญินทรีย์เจตสิก คือ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลในสภาพธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรม ตลอดจนรู้เรื่องอริยสัจ เป็นต้นว่า นี่คือ ทุกข์ ชื่อว่า ปัญญา เพราะรู้ไตรลักษณ์ มีอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เป็นต้น ปัญญา ชื่อว่า เป็นอินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ ซึ่งครอบงำ อวิชชาเสียได้ และมีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้ทั่วไปตามความเป็นจริง ปัญญา ชื่อว่า ปัญญินทรีย์เจตสิก^{๑๕} ซึ่งมีลักษณะทักขุกะ ดังนี้

- ๑) ธมมสภาวะปฏิเวธลกขณา มีการรู้แจ้งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ
- ๒) ธมมานสภาวะปฏิจณาทกโมหนธการวิทุสนรสา (วา) มีการกำจัดความมืดมนนรกกาล คือ โมหะ อันปกปิด มิให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง
- ๓) ตถปภาสนรสา (วา) หรือมีการประกาศความจริง
- ๔) ปรมตถปภาสนรสา (วา) หรือมีการประกาศปรมัตถธรรม
- ๕) จตุสัจจวิภาวนกิจจานรสา มีการยังอริยสัจ ๔ ให้แจ่มแจ้ง
- ๖) อสมโมหปจจุปฏฐานา มีความไม่หลง จากความจริงเป็นผล
- ๗) สมาธิปฏฐานา มีสมาธิเป็นเหตุใกล้

ปัญญา มีการแทงตลอด ตามสภาวะเป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอด ไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ดูการแทงถูกที่หมายแห่งลูกศรของนายขมังธนูผู้ฉลาดยิ่งไป ฉะนั้นมีการส่องให้เห็นอารมณ์โดยความเป็นจริงดุจดวงประทีปที่ส่องให้เห็นวัตถุในความมืด ฉะนั้นมีความไม่หลงลืมเป็นผล ผู้ชี้ทางแก่คนที่จะไปในป่าฉะนั้น และมีความสงบเป็นเหตุใกล้

๓.๒.๓ ปิติ หมายถึง ความอิ่มใจความเต็มด้าในใจ มี ๕ คือ

- ๑) ขุททกาทิปติ ปิติเล็กน้อยพอขนชันน้ำตาไหล
- ๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะรู้สึกแปลบ ๆ ดุจฟ้าแลบ

^{๑๓} ฝ้ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์, หน้า ๑๒๐.

^{๑๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ , ราชบัณฑิต) **ศัพท์วิเคราะหฺ, พิมพ์ครั้งที่ ๑**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๕.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๘๙.

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๒๔๖.

^{๑๕} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี รวบรวม, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิลคหะ ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๗๑ - ๗๒.

- ๓) โลกกันตिकाปิตี ปิตีเป็นระลอก รู้สึกชูลงมา ๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง
 ๔) อุพเพงคาปิตี ปิตีไหลตลอม ให้ใจฟู ตัวเบาหรืออุทานออกมา
 ๕) ฌรณापิตีปิตีซาบซ่าน เอิบอาบ ไปทั่วสรรพางค์ซึ่งประกอบกับสมาธิ^{๑๖}
 ๖) ปิตีในวิปัสสนูปกิเลส สงเคราะห์เข้าในปิตีเจตสิก เป็นธรรมชาติที่มีความ
 ปลาบปลื้มใจในอารมณ์ ได้แก่ สภาพแช่มชื่น อิ่มเอิบใจ เมื่อได้รับอารมณ์นั้น มีลักษณะทางจิต^{๑๗}
 ๗) สมปิยาณลกขณา มีความแช่มชื่นใจในอารมณ์เป็นลักษณะ
 ๘) กายจิตตปิณรสา (วา) มีการทำให้อิมกายอิมใจ
 ๙) ฌรณรสา มีการทำให้ซาบซ่านทั่วร่างกายเป็นกิจ
 ๑๐) โอทคยปจจุปฏฐานา มีความพอใจเป็นผล
 ๑๑) เสสขนธตตยปฏฐานา มีนามชั้น ๓ ที่เหลือ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น
 วิญญานชั้น) เป็นเหตุใกล้

๓.๒.๔ ปัสสัทธิ หมายถึง ความสงบเย็นกายใจ^{๑๘} ความสงบในวิปัสสนา^{๑๙} สงเคราะห์
 เข้าใน กายปัสสัทธิเจตสิก และจิตตปัสสัทธิเจตสิก กายปัสสัทธิเจตสิก เป็นธรรมชาติ ที่ทำความ
 สงบ ให้เจตสิก ชั้น ๓ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น) ในการทำงาน อันเป็นกุศลจิตตปัสสัทธิ
 เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ทำความสงบให้จิต (วิญญานชั้น) ในการทำงานอันเป็นกุศล

ปัสสัทธิเจตสิกทั้ง ๒ ดวงนี้ มีลักษณะทางจิต^{๒๐} คือ

- ๑) กายจิตตานัน ทรณุปสมลกขณา มีการทำให้จิต และเจตสิก สงบจากความ
 ร่ำร้อนเป็นลักษณะ
 ๒) กายจิตตทณนิมมทณรสา มีการกำจัดความร่ำร้อนของจิต และเจตสิกเป็นกิจ
 ๓) กายจิตตานัน อปริปนทณสตี ภาวปจจุปฏฐานา มีความเยือกเย็น ไม่ตื่นรนเป็นผล
 ๔) กายจิตต ปทฐานา มีจิต และเจตสิกเป็นเหตุใกล้

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๓.

^{๑๗} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิลคหะ ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิก สังคหวิภาค, หน้า ๓๐.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๙} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๒.

^{๒๐} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิลคหะ ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๖๑.

๓.๒.๕ สุข หมายถึง ความสุขฉ่ำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง^{๒๑} ความสุขที่ประกอบด้วย วิปัสสนา^{๒๒} สงเคราะห์เข้า ในสุขเวทนาเจตสิก คือ ธรรมชาติ ที่ส่วยอารมณ์สบายทางกาย และ โสมนัสเวทนาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ส่วยอารมณ์ สบายใจ สุขเวทนาเจตสิก มีลักษณะที่จตุกะ^{๒๓} ดังนี้

- ๑) อิฏฐโณฏฐพพานุภวนลกฺขณา มีการสัมผัสกับโณฏฐัพพารมณ์ที่ดีเป็นลักษณะ
- ๒) สมฺปยุตฺตานํ พยุหฺนรสา มีการทำให้สัมปยุตธรรมเจริญเป็นกิจ
- ๓) กายิกอสสาทปจฺจุปฺภูฏานา มีความยินดีทางกายเป็นผล
- ๔) กายินฺทริยปทฺฏฐานา มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้

โสมนัสเวทนาเจตสิกมีลักษณะที่จตุกะ^{๒๔} ดังนี้

- ๑) อิฏฐารมฺมณานุภวนลกฺขณา มีการส่วยอารมณ์ที่ดีเป็นลักษณะ
- ๒) อิฏฐาการสมโณครสา มีการประจวบกับอาการที่น่าปรารถนาเป็นกิจ
- ๓) เจตสิกอสสาทปจฺจุปฺภูฏานา มีความแช่มชื่นยินดีทางใจเป็นผล
- ๔) ปสฺสทฺธิปทฺฏฐานา มีความสงบกายใจเป็นเหตุใกล้

๓.๒.๖ อธิโมกข์ หมายถึง ศรัทธาแรงกล้า ที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง^{๒๕} ความเชื่อหรือ ศรัทธา สัมปยุตด้วยวิปัสสนา เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิต และเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลัง^{๒๖} สงเคราะห์เข้าใน อธิโมกขเจตสิก ๆ เป็นธรรมชาติ ที่มีสภาพทำลาย จิต ที่รวนเร เป็นสองฝักสอง ฝ่าย ในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ การตัดสินใจเด็ดขาด ไม่ว่าอารมณ์นั้น เป็นอารมณ์ที่ดี หรือไม่ดีก็ตาม ตัดสินถูกหรือผิดก็ตาม และไม่ว่าการงานที่สุจริต หรือทุจริตก็ตาม ได้ตัดสินใจ สำเร็จลงได้นั้น ด้วยอำนาจของ อธิโมกขเจตสิก ฉะนั้น ลักษณะที่จตุกะ ของอธิโมกขเจตสิก^{๒๗} คือ

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๒๒} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๓.

^{๒๓} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิละ ประจําปีที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๑๙.

^{๒๔} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิละ ประจําปีที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๒๐.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๒๖} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๓.

^{๒๗} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสิละ ประจําปีที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๒๗ - ๒๘.

๓.๒.๘ อุปุฏฐาน หมายถึง สติชัด^{๓๔} สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นสติที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี มั่นคง ไม่หวั่นไหว สติเจตสิก คือ ธรรมชาติที่มีความระลึกได้ในอารมณ์ และให้สังวรอยู่กับกุศลธรรมเป็นลักษณะ มีอรรถโดยเฉพาะ (ลักษณะที่จตุกะ)

- ๑) อภิลปนลกขณา มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ เป็นลักษณะ
- ๒) อสมโมหระสา มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ
- ๓) วิสยาภิมุขภาวะปจจุปฏฐานา มีความจดจ่อต่ออารมณ์เป็นผล
- ๔) ถิรสณฺญาปทฏฐานา (วา) มีความอันมั่นคงเป็นเหตุไกล้
- ๕) กายาติสติปฏฐานา ปทฏฐานา มีสติปฏฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรมเป็นเหตุไกล้

๓.๒.๙ อุเบกขา หมายถึง ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท วิปัสสนูปেকขา และเป็นกลางที่เกิดขึ้น ในมโนทวาร อุเบกขาสงเคราะห์เข้าในตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เป็นกลางในสัมปยุตธรรมนั้น ๆ ได้แก่ การทำเจตสิกให้สม่ำเสมอในโสภณกิจของตน ไม่มีความยิ่งหย่อนกษณาที่จตุกะ^{๓๕} ดังนี้

- ๑) จิตตเจตสิกานสมวาหิตลกขณา มีการทำจิต และเจตสิกให้เป็นไปสม่ำเสมอเป็นลักษณะ
- ๒) อุนาธิกทานิวารณฺรสา มีการห้ามจิต และเจตสิก ไม่ยิ่ง และหย่อน เป็นกิจ
- ๓) ปกฺขปาตุปฺจเฉทฺรสา มีการตัดขาด การตกไป ในความยิ่งของจิต และเจตสิกเป็นกิจ
- ๔) มชฺฌตตภาวปจจุปฏฐานา มีความฉลาดเป็น กลาง โดยเพ่งเฉยต่อจิต และเจตสิกเป็นผล
- ๕) สมฺปยุตฺตปทฏฐานา มีสัมปยุตธรรม เป็น เหตุไกล้ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกเป็นตัวกลางทำให้จิตและเจตสิก เป็นผล

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๓๕} ชุ.ปฎิ. ๓๑/๕๐/๕๑.

๓.๒.๑๐ นิกันติ หมายถึง ความตั้งใจพอใจ ความยินดีพอใจในวิปัสสนา สงเคราะห์เข้าในโลกเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความยินดีติดใจอยู่ในอารมณ์ ได้แก่ สภาพความปรารถนา ความยากได้ และความติดใจ อยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ มี ลักษณะที่จตุกะ^{๓๖} ดังนี้

- ๑) อารมณคฺคหณ ลกฺขณ มีความยึดอารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) อภิสงฺครโส มีความข้องติดอยู่ในอารมณ์ เป็นกิจ
- ๓) อปริจาคปจฺจุปฺภูฏาโน มีความไม่ยอมละ เป็นผล
- ๔) ส โยชนิยธมฺเมสุ อสสาททสฺสน ปทฺฐฏาโน มีการเห็น ความสำราญ ในสังโยชน์ธรรม เป็นเหตุไถ่

ปรากฏในปรมัตถทีปนีฎีกา ได้แสดงเวทจนะธรรม คือ ธรรมใช้แทนกันได้ไว้ ๑๐ ประการ คือ ตัณหา ราคะ กามะ นันทิ อภิชฌา ขเนตฺติ โปโนพฺภวิกะ อิจฺฉา อาสา และสังโยชน์ แม้แต่ความยินดี ติดใจในการเจริญกรรมฐาน ชื่อว่า ตัณหา คือ เป็นธรรมราคะ ธรรมนันทิ ธรรมตัณหา^{๓๗} แต่เป็นตัณหาที่ไม่มีโทษถึงทุกข์

สรุป วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคาหะ อุပ္ภูฏาน อุเบกขา นิกันติ คือ ธรรมเครื่องเข้าไปทำวิปัสสนาให้เศร้าหมอง

๓.๓ วิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การเกิดวิปัสสนูปกิเลส

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามกำหนดทันความเกิดดับที่รวดเร็วของนามรูปที่เกิดขึ้น ในขณะที่ปัจจุบัน โดยเข้าใจว่า “นามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่เมื่อตอนที่ยังไม่เกิด ก็ได้ได้เป็นสิ่งที่เคยก่อตัว ณ ที่ใด และในเวลาที่ดีดับ มิได้เคลื่อนย้ายไปไหน จริงแล้ว นามรูปเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไป ณ ที่ตรงนี้นี่เอง ตามเหตุตามปัจจัยของตน ๆ” นี่เป็นลักษณะของ อุทยัพพย

^{๓๖} นายวรรณสิทธิไวยยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิก สังคหวิภาค, หน้า ๓๙ - ๔๐.

^{๓๗} นายวรรณสิทธิไวยยะเสวี รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตักสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิก สังคหวิภาค, หน้า ๔๑.

โยคีผู้เห็นความเกิดของ ชันธ ๕ ย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๒๕ ผู้เห็นความดับย่อมสามารถเห็น ลักษณะ ๒๕ ส่วนผู้ที่เห็นทั้งความเกิด และความดับ ย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๕๐^{๓๘} ต่อไปจะได้แสดงลำดับวิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การเกิดวิปัสสนูปกิเลส คือ การกำหนดรู้ความแตกต่างของ ชันธ ๕ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ และลักษณะ ๓ ดังต่อไปนี้ วิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การเกิด วิปัสสนูปกิเลส คือ การกำหนดรู้ ความแตกต่างของชันธ ๕ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ และลักษณะ ๓ สภาวะของการเกิดดับของ ชันธ ๕ มีลักษณะ ๕๐ ดังนี้

๓.๓.๑ เห็นความเกิดของรูปชันธ มี ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) เห็นรูปชันธเกิด เพราะอวิชชาเกิด
- ๒) เห็นรูปชันธเกิด เพราะตัณหาเกิด
- ๓) เห็นรูปชันธเกิด เพราะกรรมเกิด
- ๔) เห็นรูปชันธเกิด เพราะอาหารเกิด
- ๕) เห็นรูปชันธเกิด เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๓.๓.๒ เห็นความดับของรูปชันธมี ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) เห็นรูปชันธดับ เพราะอวิชชาดับ
- ๒) เห็นรูปชันธดับ เพราะตัณหาดับ
- ๓) เห็นรูปชันธดับ เพราะกรรมดับ
- ๔) เห็นรูปชันธดับ เพราะอาหารดับ
- ๕) เห็นรูปชันธดับ เพราะเห็นลักษณะ ของความแปรปรวน

๓.๓.๓ เห็นความเกิดของเวทนาชันธ สัญญาชันธ สังขารชันธ มีอย่างละ ๕ ลักษณะ

- ๑) เห็นเวทนาชันธเกิด สัญญาชันธเกิด สังขารชันธเกิด เพราะอวิชชาเกิด
- ๒) เห็นเวทนาชันธเกิด สัญญาชันธเกิด สังขารชันธเกิด เพราะตัณหาเกิด
- ๓) เห็นเวทนาชันธเกิด สัญญาชันธเกิด สังขารชันธเกิด เพราะกรรมเกิด
- ๔) เห็นเวทนาชันธเกิด สัญญาชันธเกิด สังขารชันธเกิด เพราะผัสสะเกิด
- ๕) เห็นเวทนาชันธเกิด สัญญาชันธเกิด สังขารชันธเกิด เพราะเห็นลักษณะ

แห่งความเกิด

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), จำรูญธรรมดา แปล, **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๐๙ - ๕๑๐.

๓.๓.๔ เห็นความดับของเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น มีอย่างละ ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) เห็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นดับ เพราะอวิชชาดับ
- ๒) เห็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นดับ เพราะตัณหาดับ
- ๓) เห็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นดับ เพราะกรรมดับ
- ๔) เห็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นดับ เพราะผัสสะดับ
- ๕) เห็นเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นดับ เพราะเห็นลักษณะของความ

แปรปรวน

๓.๓.๕ เห็นความเกิดของวิญญานชั้นมี ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) เห็นวิญญานชั้นเกิด เพราะอวิชชาเกิด
- ๒) เห็นวิญญานชั้นเกิด เพราะตัณหาเกิด
- ๓) เห็นวิญญานชั้นเกิด เพราะกรรมเกิด
- ๔) เห็นวิญญานชั้นเกิด เพราะรูปนามเกิด
- ๕) เห็นวิญญานชั้นเกิด เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๓.๓.๖ เห็นความดับของวิญญานชั้นมี ๕ ลักษณะ คือ

- ๑) เห็นวิญญานชั้นดับ เพราะอวิชชาดับ
- ๒) เห็นวิญญานชั้นดับ เพราะตัณหาดับ
- ๓) เห็นวิญญานชั้นดับ เพราะกรรมดับ
- ๔) เห็นวิญญานชั้นดับ เพราะนามรูปดับ
- ๕) เห็นวิญญานชั้นดับ เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

เมื่อโยคิกำหนดรู้การเกิดดับของชั้น ๕ ทั้ง ๕๐ ลักษณะ ตามที่ปรากฏแล้ว จะพบเห็น วิปัสสนูปกิเลส แต่เมื่อได้กำหนดรู้ความจริงของการเกิดดับตามลักษณะที่ปรากฏอย่างต่อเนื่อง ตรุณอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ จะมีความบริสุทธิ์เพิ่มขึ้น^{๓๙} ประการต่อมา คือ การเห็นรูปนามโดย ปัจจัย และขณะการเห็นรูปนามโดยปัจจัย และขณะโยคิกำหนดรู้ความเกิดขึ้น และดับไปของรูป โดยอาศัยอวิชชาจัดเป็นการกำหนดรู้ ปัจจัยที่ทำให้เกิด และดับไป ส่วนโยคิกำหนดรู้ ลักษณะแห่ง ความเกิดเฉพาะในขณะเกิดหรือการกำหนดรู้ ลักษณะของความแปรปรวนเฉพาะในขณะดับเท่านั้น จัดเป็นการกำหนดรู้โดยขณะ เมื่อโยคิกำหนดรู้รูปนาม โดยปัจจัย และขณะอยู่

๓.๓.๗ อริยสัจ ๔ ย่อมปรากฏขึ้น ซึ่งมีอาการ ดังต่อไปนี้

^{๓๙} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๗.

- ๑) โยคีกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยสมุทฺยสังย่อมปรากฏ เพราะรู้ถึงปัจจัยให้เกิด
- ๒) โยคีกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยขณะทุกขสังย่อมปรากฏ เพราะรู้ความเกิดเป็นทุกข์ หรือ การเห็นความดับโดยขณะ และรู้ความดับเป็น ทุกข์ ทุกขสัง ย่อมปรากฏ
- ๓) โยคีกำหนดรู้ความดับไปโดยปัจจัยนิโรธสังย่อมปรากฏ เพราะรู้ธรรมทั้งหลายไม่เกิด เพราะไม่มีปัจจัย
- ๔) โยคีกำหนดรู้ความเกิดขึ้น และดับไปโดยปัจจัย โดยขณะ และกำจัดเสียความพัวพันเพื่อ ในความเกิดขึ้น และดับไป

จัดเป็นมรรคสังคยาโลกียะ^{๔๐} โยคีเมื่อได้กำหนดรู้อริยสัจ ๔ ดังนี้แล้ว จึงพบเห็น วิปัสสนูปกิเลส เพราะวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้า เป็นเพียงเริ่มต้น เห็นแจ้งเท่านั้น แต่เมื่อได้ กำหนดรู้ อริยสัจ ๔ จะเข้าใจปฏิจจสมุบาท ปรากฏดังนี้ ปรากฏฝ่ายอนุโลม คือ เมื่อกำหนดรู้ ความเกิดขึ้น โดยปัจจัย เพราะรู้ว่า “ อิมสมิ สติ, อิหิ โหติ เมื่อสิ่งนี้ มีอยู่สิ่งนี้ จึงมี ” เช่น เมื่อ กำหนดรู้ อาการพอง จึงเห็น อาการพอง เกิดขึ้น ปรากฏฝ่ายปฏิโลม คือ เมื่อกำหนดรู้ความดับไป โดยปัจจัยเพราะรู้ว่า “ อิมสส นโรธา, อิหิ นิรุชฺชติ เพราะสิ่งนี้ ดับไป สิ่งนี้ จึงดับ ” เช่น อาการพอง ดับ ไปการกำหนดรู้ อาการพอง จึงดับ นัย ๔ อย่าง ปรากฏ คือ

๓.๓.๘ ในกระบวนการแห่งอนุโลม และปฏิโลมมีนัย ๔ อย่างปรากฏดังนี้

- ๑) นัยที่ ๑ เอกัตตนัย (นัยแห่งความเป็น อันเดียวกัน) คือ การกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัย และรู้ถึงความไม่ขาดสาย และสืบต่อของเหตุ และผลก็ละอูจเฉททิฎฐิ ได้ดียิ่งขึ้น
- ๒) นัยที่ ๒ นานัตตนัย (นัยแห่งความต่างกัน) คือ การกำหนดรู้ ความเกิดขึ้น โดยขณะ และรู้ถึงความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ ๆ ก็ละ สัสสตทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น
- ๓) นัยที่ ๓ อัปยาปนัย (นัยแห่งความไม่ชวนชวาย) คือ การกำหนดรู้ความเกิดขึ้น และดับไปโดยปัจจัย และรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปตามอำนาจละ อตตทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น
- ๔) นัยที่ ๔ เอวังธัมมตานัย (นัยแห่งความที่เป็นธรรมอย่างนี้) คือ การกำหนดรู้ ความเกิดขึ้นโดยปัจจัย และรู้ถึงความเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่ปัจจัยละอกริยทิฎฐิ

นัยทั้ง ๔ เป็นกระบวนการกำหนดรู้ รูปนาม อย่างต่อเนื่อง อยู่ในปัจจุบันอารมณ์ด้วย ปัญญาที่เข้าไปทำลายทิฎฐิต่าง ๆ ดังกล่าว ซึ่งต่อไปจะกล่าวลักษณะแห่งปัญญาในไตรลักษณ์

๓.๓.๙ วิปัสสนูปกิเลสพบในลักษณะ ๓

^{๔๐} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๘.

๑) ลักษณะที่ ๑ อนัตตลักษณะ คือ การกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยรู้ว่า ธรรมทั้งหลาย เป็นไป ต่อเนื่องด้วยปัจจัยปราศจากผู้ทำมีความเชื่อในเหตุผล ตามความเป็นจริง

๒) ลักษณะที่ ๒ อนิจจลักษณะ คือ การกำหนดรู้ความเกิดขึ้น และดับไปโดย ขณะ และรู้ถึงความมีแล้วหาไม่ความว่างเปล่าในที่สุด

๓) ลักษณะที่ ๓ ทุกขลักษณะ คือ การกำหนดรู้ความเบียดเบียนเฉพาะหน้า ความเกิดขึ้น และดับไปแม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัด เพราะเจาะจงที่ตัวสภาวะธรรม รูปนาม ที่เกิดขึ้น และดับไป สังขตลักษณะ ที่เป็นไปชั่วขณะนั้น ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ เพราะรู้ว่าไม่มีความดับไปในขณะที่กำลังเกิดขึ้น และรู้ว่าไม่มีความเกิดขึ้นในขณะที่กำลังดับไป^{๔๑}

การกำหนดรู้ความเกิดดับของรูปนามที่ปรากฏในชั้น ๕ ที่แห่งตลอด ลักษณะ ๕๐ ถ้วน อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ และลักษณะ ๓ โดยประจักษ์แจ้ง สภาวะธรรมที่ดับไปย่อมเกิดขึ้น และสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ย่อมถึงความดับไป ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้ชื่อว่าเป็นผู้เริ่มปรารภ วิปัสสนา (อารัทธวิปัสสะกะ) ขณะนั้น วิปัสสนูปกิเลส ย่อมเกิดขึ้น

๓.๔ วิปัสสนูปกิเลสที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ที่ปรากฏมาในพระไตรปิฎก กล่าวถึง สาเหตุที่ทำให้เกิด วิปัสสนูปกิเลส ได้แก่ นิรวณ คือ อุทธัจจะ ปรากฏในธัมมจัจจวารนิตเทศ คือ การแสดงให้รู้ว่า อุทธัจจะ คือ ธรรมกันไว้^{๔๒} หมายความว่า อุทธัจจนิรวณจะมากั้นขัดขวาง ปัญญาญาณในวิปัสสนาตั้งแต่อนุญาณ ๔ ขึ้นไป เมื่อ นิรวณ คือ อุทธัจจเกิดขึ้น ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาญาณโดยเฉพาะในญาณ ๔ อย่างอ่อน ทำให้ วิปัสสนาเศร้าหมอง ไม่ใช่เศร้าหมอง เพราะเหตุอื่น ไม่ใช่เป็น วิปัสสนูปกิเลส เพราะเหตุอื่น แต่ที่ เศร้าหมองหรือเป็น วิปัสสนูปกิเลส เพราะความฟุ้งในธรรม คือ อุปกิเลส ๑๐ ที่เกิดจากการเจริญ วิปัสสนา ดังมีหลักฐานปรากฏในขุททกนิกายปฐกสัมภิตามรรค ว่า

เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยงโอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏ โดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ท่าน จึงกล่าวว่า เมื่อใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบ อยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕ - ๔๒๖.

ผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิด ภิกษุย่อมละสังโยชนได้ดังนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๔๓} พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า การมนสิการ โดยไม่เที่ยง เป็นต้น ทำให้วิปัสสนูปกิเลสเกิดซึ่ง พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า การมนสิการโดยไม่เที่ยง เป็นต้น ทำให้วิปัสสนูปกิเลสเกิดซึ่งเป็น ๓ ประเด็น คือ

ประเด็นที่ ๑ เพราะมนสิการโดยความไม่เที่ยงดังนี้ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปิติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุပ္ปฐฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึง นิกันติว่า “นิกันติเป็น ธรรม” เพราะนึกถึง นิกันติ นั้น ความฟุ้งซ่านเป็น อุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูก อุทธัจจะ นั้นกั้นไว้อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏ โดยความไม่เที่ยง ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏ โดยความเป็น ทุกข์ กล่าวว่ามีใจถูก อุทธัจจะ ในธรรมกั้นไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรค ย่อมเกิดแก่เธอ ย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุย่อม ละ สังโยชนได้ดังนี้ อนุสัย ย่อมสิ้นไป^{๔๔}

ประเด็นที่ ๒ เพราะมนสิการ โดยความเป็น ทุกข์ ดังนี้ เมื่อมนสิการ โดยความเป็น ทุกข์ โอกาสย่อมเกิดขึ้น ญาณย่อมเกิดขึ้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะย่อมเกิดขึ้น อุပ္ปฐฐานย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันติย่อมเกิดขึ้น ภิกษุ นึกถึง นิกันติ ว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูก อุทธัจจะ นั้นกั้นไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏ โดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ท่านจึงอธิบายว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ ภิกษุย่อมละสังโยชนได้ดังนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๔๕}

ประเด็นที่ ๓ เพราะมนสิการโดยความเป็นไตรลักษณ์ดังนี้ เมื่อมนสิการ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยความเป็นอนัตตาทายูกัถี เมื่อมนสิการ ขรา และมรณะ โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น โอกาส ญาณ ปิติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคหะ อุပ္ปฐฐาน อุเบกขา นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงนิกันติว่า “นิกันติ เป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้นความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะกันไว้ย่อมไม่รู้ชัดชรา และมรณะตามความเป็นจริงโดยไตรลักษณ์ เพราะเหตุ
นั้นท่านจึงกล่าวว่ามิใช่ถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็น
หนึ่ง ผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่โดยความไม่เที่ยงมรรคเกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิด^{๔๖}

ปรากฏในคัมภีร์บาลีขุททกนิกายปฏิสัมภิตามรรคได้กล่าวถึง วิปัสสนูปกิเลส ไว้ว่า

โอภาเส เจว ญาเณ จ ปีติยา จ วิกมปติ ปัสสทธิยา สุขे เจว เยหิ จิตฺตํ ปเวตติ อธิโมกฺเข
จ ปคฺคเห อุပ္ปฏฺฐานเณ จ กมฺปติ อุเปกฺขาวชฺชนายณฺจ อุเปกฺขาย นิกนฺตียา.^{๔๗}

แปลว่า จิต ย่อมกวัดแกว่งหวั่นไหว เพราะโอภาส เพราะญาณ เพราะปีติ เพราะ
ปัสสทธิ เพราะสุข เพราะอธิโมกข์ เพราะปคฺคเห เพราะอุปปฏฺฐาน เพราะอุเบกขา เพราะน้อมนึกลง
อุเบกขา และนิกนฺตียา^{๔๘} ปรากฏในบาลีขุททกนิกายปฏิสัมภิตามรรค ได้กล่าวถึง ผู้ที่ผ่านพ้นจาก
วิปัสสนูปกิเลส ดังกล่าว

อิมานิ ทส ฐานานิ ปญฺญาเยสฺส ปริจิตานิ ธมฺมุทฺตจฺจุสฺสโล โหติ น จ วิกฺเขปคฺคจฺจติ.^{๔๙}

แปลว่า ภิกษุนี้ กำหนดฐานะ ๑๐ ประการ ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาด ในอุทธัจจะ ในธรรม
และย่อมไม่ถึง ความหลงใหล กวัดแกว่ง เศร้าหมอง ภวานาย่อมเคลื่อน จิตภวานาย่อมเปลี่ยนไป
จิตบริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมองจิตภวานา ย่อมไม่เสื่อมไป ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมอง จิตภวานาย่อมไม่
เคลื่อน ด้วยฐานะ ๔ ประการนี้ ภิกษุย่อมรู้ชัด ความที่ จิต กวัดแกว่ง ฟุ้งซ่าน ถูกโอภาส เป็นต้น
กันไว้ ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ^{๕๐}

นอกจากนี้ยังมีปรากฏในรวินิตสูตร^{๕๑} เป็นการสนทนาแบบถามตอบระหว่าง พระ
ปุณณมันตานีบุตร และพระสารีบุตร ที่ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี และมีอุปมาอุปไมย ซึ่งเป็นการ
กล่าวถึง เป้าหมายแห่งพรหมจรรย์ ตามลำดับวิสุทธิ ๗^{๕๒} ใจความ โดยย่อมีว่า พระพุทธองค์
ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสถามพวกภิกษุ ที่มาจากท้องถิ่น หลังออกพรรษา
ว่า ภิกษุรูปใด ที่เพื่อนพรหมจารีในท้องถิ่นยกย่องว่า ตนเองมักน้อยสันโดษชอบสงัดไม่ชอบคลุกคลี

^{๔๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๔๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗.

^{๔๘} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖.

^{๔๙} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๔๒๗.

^{๕๐} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๗.

^{๕๑} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒ - ๒๖๐/๒๗๓ - ๒๘๔.

^{๕๒} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖ - ๒๕๗/๒๗๖ - ๒๗๗.

ประกอบความเพียร สมบูรณ์ด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะแล้ว ชักชวน เพื่อ พรหมจรรย์ทั้งหลายให้ประพัตติเหมือนตน ภิกษุเหล่านั้นทูลว่า คือ ท่านพระปุณณมันตานี บุตรเจ้า ท่านพระสารีบุตรนั่งอยู่ในที่ประชุมด้วย รู้สึกชื่นชมยินดีกับการอนุโมทนาของพระพุทธรูปองค์ทรง ยกย่องท่านปุณณมันตานีบุตร และปรารถนาอยากจะพบ ต่อมาท่านปุณณมันตานีบุตร ได้มาเฝ้าพระพุทธรูปที่พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี หลังจากนั้นท่านทั้งสองก็ได้พบปะสนทนากันถึงเรื่องนี้

วิปัสสนูปกิเลสปรากฏในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งมีคำอธิบายแล้ว ในส่วนแห่ง อรรถกถาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค วิปัสสนูปกิเลส ที่มาใน อรรถกถา ฎีกา และอื่น ๆ เรื่อง วิปัสสนูปกิเลส ที่ปรากฏนอกเหนือ จากพระไตรปิฎกนั้น ได้มีผู้นำไปเขียนเป็น หนังสือไว้หลายท่าน ซึ่งมีสำนวนแตกต่างกันออกไป ตามวัตถุประสงค์ของการเขียนว่า จะเขียนให้ผู้อ่านได้อรรถรสแห่ง ความหลากหลายในลีลาการแต่ง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๓} หนังสือวิปัสสนา ที่ปณีฎีกา^{๕๔} หนังสือ ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย^{๕๕} หนังสือวิมุตติมรรค^{๕๖} หนังสือหลักปฏิบัติ สมถะ และวิปัสสนา กรรมฐาน^{๕๗} หนังสือวิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน^{๕๘} หนังสือพจนานุกรม พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม^{๕๙} หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ประมวลศัพท์^{๖๐} หนังสือ

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรค เล่ม ๓**, แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ วิญญูญาณ, ๒๕๔๑), หน้า ๓๒๒ – ๓๓๑. และ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๐๖๑ – ๑๐๗๐.

^{๕๔} พระอาจารย์ ภัททันตะอาสภเถระธัมมาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, หน้า ๕๙ – ๖๐.

^{๕๕} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะอาสภมหาเถระธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนา วงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัดมหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๑ – ๑๔๘.

^{๕๖} พระอุปัชฌาย์, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ แปล จากฉบับ ภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ป., ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๘.

^{๕๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๙), **หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมมิจจำกัฏ, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๖.

^{๕๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร ป.ธ. ๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์ สหธรรมมิจจำกัฏ, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๕, ๔๔๕, ๔๕๑.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๔๓.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๕ – ๓๗๖.

วิปัสสนาธุณี^{๖๑} หนังสืออัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๖๒} หนังสือพุทธธรรม^{๖๓} และภาวนาที่ป็นวิปัสสนูปกิเลส คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เป็นธรรมารมณ ที่เกิดแก่ผู้ได้ ตรุณวิปัสสนา หรือวิปัสสนาอ่อน ๆ ทำให้เข้าใจผิดว่า ตนบรรลุมรรคผล เป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ พบในวิสุทธิ ๗ โดยเฉพาะข้อ ๕ คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ^{๖๔} หมายถึง ความหมดจด แห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมีใช้ทางเป็นการเริ่มเจริญวิปัสสนา โดยพิจารณามองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลายเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา หรือตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ซึ่งมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น การกำหนดอุปกิเลส ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้น มีใช้ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีนั่นเป็นทาง เตรียมที่จะประกอบจิต ไว้ในวิถิ คือ วิปัสสนาญาณนั้นต่อไป ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนด มัคคสังจัจ^{๖๕} ตรุณวิปัสสนาหรือตรุณอุทยัพพญาณ เป็นญาณแรกในวิปัสสนาญาณ ๙ อันเป็นตวิปัสสนา คือ ปัญญาความรู้ที่ทำให้เกิดความรู้แจ้งเข้าใจ สภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ญาณนี้ชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณที่ตามเห็นความเกิด และความดับของสังขาร โดยการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และดับไปใน ขั้น ๕ (รูปนาม) อย่างชัดเจนว่า ขั้น ๕ ที่เกิดขึ้นแล้ว ต้องแตกดับไปเหมือนกันหมด^{๖๖} เมื่อผู้ปฏิบัติมาถึงอุทยัพพญาณ (อ่อน ๆ) เริ่มปรากฏ วิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมองทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป เพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่พบเห็นสิ่งเหล่านี้ อาจสำคัญผิดว่า ตนได้บรรลุมรรคผลนิพพาน แล้วหยุดปฏิบัติหรือแม้จะไม่สำคัญผิดอย่างนั้น อาจยินดีพอใจส่งผลให้การเจริญสติขาดช่วง และความก้าวหน้าลดลง แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่า เป็นเพียงทางผ่านเหมือนป้ายบอกทาง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริง ไม่อาจทำให้วิปัสสนาเสื่อม วิปัสสนาญาณ จะดำเนินไปตามแนวทางแห่ง รูปนาม (สังขาร) มีอาการเกิดดับชัดเจนขึ้น จน พบสภาวะในญาณต่อไป^{๖๗} ในงานวิจัยของ แม่ชีระวีวรรณ ธรรมจารินี

^{๖๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาธุณี**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๕๑๖.

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **อัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์ (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๑.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมกิจ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๒๖, ๓๓๐, ๓๖๒, ๓๘๐, ๕๖๐, ๕๗๗.

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๔๓.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.

^{๖๗} พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภเถระ, **วิปัสสนาที่ป็นฎีกา**, หน้า ๕๙ – ๖๐.

(งานวิสุทธิพันธ์)^{๖๘} พบว่า สิ่งที่เป็นอันตราย แก่โยคีผู้บำเพ็ญวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ กิเลส ๑๐ จะต้องเข้ามารบกวนโยคีมากบ้างน้อยบ้าง ที่จะกล่าวว่าไม่มีนั้น เร็วหรือช้ากว่ากันเท่านั้น ซึ่งปรากฏในวิปัสสนานัยเล่ม ๒ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาทุกคนจะต้องเจออย่างแน่นอน ส่วนจะพบมากหรือน้อย แล้วแต่การกำหนด เมื่อผู้ปฏิบัติผ่านวิปัสสนูปกิเลสนี้ไปแล้ว จนเกิดพลวิปัสสกบุคคล คือ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจนได้ญาณแก่กล้า ก็จะไม่เกิด วิปัสสนูปกิเลส เช่นกัน เพราะฉะนั้น อุปกิเลสหรือวิปัสสนูปกิเลส จะไม่เกิดแก่โยคีผู้เพียรพร้อม ด้วยญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณขึ้นไป ในบทต่อไปจึงกล่าวถึง ลักษณะสภาวะของ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ที่เกิดขึ้น

สรุป ในคัมภีร์พระไตรปิฎกกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้เกิด วิปัสสนูปกิเลส ได้แก่ นิเวรณ คือ อุทธัจจะ อธิบายในธัมมจจวารนิเทศ จะมากขึ้นขัดขวาง ปัญญาญาณ ในวิปัสสนาตั้งแต่ญาณ ๔

๓.๕ ข้อสังเกตต่อวิปัสสนูปกิเลส

๓.๕.๑ เอกสารที่อ้างอิงพระไตรปิฎก ไม่มีแต่ไปเอาซึ่งอรรถกถา ฎีกา และพระ พม่าเป็นหลัก

๓.๕.๒ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ขึ้นเป็นหนึ่งใน วิปัสสนูปกิเลสด้วย

๓.๕.๓ วิปัสสนูปกิเลส ไม่ใช่สิ่งทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง แต่แปลว่า สิ่งที่จะเข้าไปหาวิปัสสนาหรือสิ่งที่ทำให้เกิดวิปัสสนา

๓.๕.๔ องค์ประกอบของ วิปัสสนูปกิเลส แต่ละข้อ เช่น โสภาส นิกันติ เกิดในองค์ฌาน ที่นำไปสู่การเห็นแจ้งในภายในสมาธิที่เรียกว่าวิปัสสนา

๓.๕.๕ การอธิบาย ตามที่อธิบายมา มีความขัดแย้งกันตลอด บางครั้ง บอกดี แจ่มแจ้ง ดังอาวุธพระอินทร์ แต่บางครั้งบอกทำให้เขว เช่น เศร้าหมอง

๓.๕.๖ วิปัสสนูปกิเลส ทั้ง ๑๐ ข้อ คือ ขบวนการการเกิดขึ้นวิปัสสนา ในฌานสมาธิ และรู้เห็นเข้าใจความจริงได้ จนนำไปสู่การยืนยันด้วยตนเองได้ คือ นิกันติ แปลว่า ปัญญาที่สรุปได้ด้วยตัวเอง ถ้านำวิปัสสนาญาณ ๑๖ มาอธิบายจะได้ความหมายตรงกันนี้ ไม่ใช่สิ่งทำให้เศร้าหมอง

๓.๕.๗ ถ้าโสภาส นิกันติ เป็นสิ่งทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง วิปัสสนาญาณ ๑๖ ก็เป็นสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองด้วย เพราะเป็นหนึ่งในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

^{๖๘} แม่ชีระวีวรรณ สุทธิจารินี (งานวิสุทธิพันธ์), “การศึกษาสภาวะญาณเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนากรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหาร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๔๑.

การขัดแย้งเอาเฉพาะ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ไปอธิบายว่า เป็นการเข้าถึง วิปัสสนา จึงเป็นความเข้าใจผิดของผู้นั้น เพราะแปลคำว่า วิปัสสนูปกิเลสผิดไป คิดว่าเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา แต่หากอธิบายเรื่อง ญาณ ในวิปัสสนูปกิเลสไม่ได้ จึงนำไปคำเดียว แล้วบอกที่เหลือว่า เป็นอุปกิเลสแบบนี้ไม่ถูก ถ้าจะเป็นก็ต้องเป็นด้วยกันทั้งหมดไม่ใช่ ยกเว้นอันเดียว

วิเคราะห์ใหม่ เป็นการอธิบายของเอกสารชั้นรอง และพระเถระบางรูปส่วนเนื้อหาในพระไตรปิฎกนั้น วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง สภาวธรรมที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ไม่ผ่องใส ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป ซึ่งต่อไปจักได้กล่าวถึง องค์ธรรม ของวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ โดยความหมาย และลักษณะที่จตุกะ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มี โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปคคาหะ อุปฺปฏฺฐาน อุกเบกขา นิกันติ คือ ธรรมเครื่องเข้าไปทำวิปัสสนาให้เศร้าหมอง อธิบายว่า เป็นการเข้าถึงวิปัสสนา จึงเป็นความเข้าใจผิด ของผู้นั้น เพราะแปลว่า คำว่า วิปัสสนูปกิเลสผิดไป คิดว่าเป็น อุปกิเลสของวิปัสสนา แต่หากอธิบายเรื่องญาณในวิปัสสนูปกิเลสไม่ได้ จึงนำไปคำเดียวแล้วบอกที่เหลือ เป็นอุปกิเลส แบบนี้ไม่ถูก ถ้าจะเป็นก็ต้องเป็นด้วยกันทั้งหมด ไม่ใช่ยกเว้นอันเดียว

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า วิปัสสนูปกิเลส แต่ละข้อทำให้เกิด ญาณ จากภวนำไปสู่วิปัสสนา การรู้เห็นความจริง ภายในสมาธิได้เอง เป็นสันติวิสุทธิโก ผู้นั้นเห็นประจักษ์ได้เอง เป็นปัจจุตตัง คือ รู้ได้เฉพาะตัวเอง นิกันติ สรุปลงได้ด้วยตัวเอง คือ พ้นธงได้ว่า สิ่งที่รู้เห็นนั้น คืออะไร เป็น มรรค ผล หรือ เป็นกิเลส เป็นต้น

อุปกิเลสแห่งจิต ๑๖ ชนิด ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลสแห่งจิต คือ^{๖๙}

๑) อภิชฌาวิสมโลภะ (ความโลภไม่สม่ำเสมอ คือ ความเพ่งเล็ง อยากได้สิ่งของ ของผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๒) พยาบาท (ความคิดปองร้ายผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๓) โภธะ (ความโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๔) ปนาหะ (ความผูกโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๕) มักขะ (ความลบหลู่คุณท่าน) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๖) ปหาสะ (ความตีเสมอ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๗) อิสสา (ความริษยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๘) มัจฉริยะะ (ความตระหนี่) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

๙) มายา (มารยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

^{๖๙} ม.ม. (ไทย) ๔/๗๑/๖๓.

- ๑๐) สาถะยะ (ความโง่เขลา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
- ๑๑) ถัมภะ (ความหวั่นไหว) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
- ๑๒) สารัมภะ (ความแข่งดี) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต^{๗๐}
- ๑๓) มานะ (ความถือตัว) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
- ๑๔) อติมานะ (ความดูหมิ่นเขา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
- ๑๕) มทะ (ความมัวเมา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
- ๑๖) ปมาทะ (ความประมาท) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

สรุปย่อ ชาวพุทธเราส่วนใหญ่สนใจการฝึกจิตด้วย การเจริญวิปัสสนาต่างละทิ้งกรรมฐานแบบสมณะไปเสียส่วนใหญ่ ส่วนหนึ่งคงคิดว่า แบบสมณะนั้นทำให้ได้ฌาน และฌานนั้นมีวิปัสสนูปกิเลสอยู่ด้วยจึงไม่สนใจ นี่ความเข้าใจผิดคิดว่า วิปัสสนูปกิเลส ที่เกิดในฌานนั้น ที่จริง คือตัววิปัสสนาโดยตรงเป็นสิ่งที่เจาะเข้าไปหาวิปัสสนา เมื่อเข้าใจผิดจึงไม่ค่อยได้ผล จากการฝึกสมาธิเท่าที่ควรจะเป็น สิ่งที่จะต้องไปตามลำดับกัน ในศาสนาเรามี ๔ อย่าง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล

คำว่า วิปัสสนา นั้นเป็นผลลัพธ์มาจากกรรมฐานบางอย่าง เราจะฝึกวิปัสสนาโดยตรงไม่ได้ เหมือนการรับปริญญาบัตร เป็นผลมาจากการเรียนหนังสือ จึงจะมีสิทธิได้รับปริญญาบัตรได้ วิปัสสนาก็เช่นเดียวกัน เป็นผลมาจาก การฝึกสมาธิที่สมบูรณ์ได้ทีก่อนแล้ว วิปัสสนาจึงจะเกิดมาให้รับรู้ได้

พระพุทธเจ้าของเรา ทรงแสดงสิ่งที่ต้องเรียงลำดับกันไว้ ไม่อาจข้ามขั้นตอนกันได้ มีอยู่ ๔ อย่าง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล การที่เราจะได้ วิปัสสนา ก่อนมี ฌานนั้น เป็นไปไม่ได้ หรือ การจะได้ ผลก่อนมรรคนั้น เช่นกัน ดังนั้น การฝึกสมาธิต้องได้ฌานก่อนแล้ววิปัสสนาจะเกิดตามมาเอง หรือเมื่อเจริญมรรคได้ครบแล้วผลก็จะเกิดขึ้นเองเช่นกัน อันดับแรกจะต้องเข้าใจเหตุและผล นี่เสียก่อนว่าอันไหนก่อนอันไหนหลัง ต่อไปต้องรู้หลักการของสิ่งที่เราจะพึงทำ คือ พระพุทธเจ้า ทรงมอบหน้าที่ให้พุทธบริษัททำ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ คณธรรคกับวิปัสสนาธุระ คณธรรค คืออะไร วิปัสสนาธุระคืออะไร คณธะ หมายถึง คำสอนของ พระพุทธเจ้า วิธีทำ คณธรรค คือ การเล่าเรียน พระไตรปิฎก การท่องจำ พระธรรม การสวด การสาธยาย พระธรรมคำสอน เหล่านี้ คือ ส่วนที่เป็นคณธรรค ส่วนวิปัสสนาธุระนั้น คือ การฝึกกรรมฐาน การฝึกกสิณ การเพ่งอสุภกรรมฐาน การกำหนดลมหายใจ เป็นต้น นี่คือ ส่วนของวิปัสสนาธุระ เราต้องเข้าใจหลักการนี้ก่อน มิใช่จะมุ่งเอาผลสุดท้าย มาฝึกเลยนั้นไม่ได้ ถือว่าผิด หลักการ

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๔/๗๑/๖๔.

คำว่า วิปัสสนา เป็นชื่อของการค้นพบธรรม ของพระพุทธเจ้าหรืออาการที่พระพุทธเจ้า ทรงตรัสรู้ธรรมนั่นเอง เป็นภาวะที่เกิด การรู้เห็นความจริงภายในสมาธิ ในเวลาที่จิตเป็นสมาธิจน เรียกไม่ได้ยินแล้ว แต่จิตของพระองค์ ทรงตื่นตัวเต็มที่ และรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ได้ภายในสมาธิ เหมือน ภาพในจอทีวี ทำให้ทรงรู้ความจริงของสิ่งต่าง ๆ ได้หมดอย่างชัดเจน ไม่ผิดพลาดแม้แต่ชนิดเดียว อาการที่รู้เห็นภายในสมาธินั้นแหละ เรียกว่า วิปัสสนา เป็นอาการรู้เห็นความจริง ไม่ใช่วิธีการฝึก จิต แต่เป็นผล มาจากการฝึกจิตให้เป็นสมาธิอย่างสมบูรณ์ก่อน วิปัสสนาที่ว่านี้จึงจะเกิดได้

โดยกรรมฐานที่จะทำให้เกิดวิปัสสนาขึ้นมาได้นั้น มีหลายกรรมฐาน เช่น การฝึกเพ่ง กสิณ การฝึกเพ่งอสุภกรรมฐาน หรือการฝึกกำหนดลมหายใจก็ได้ จิตของผู้ฝึกมีคุณภาพดีแล้ว ต่อจากนั้น ก็จะเกิดฌานขึ้นมาในขณะที่ทำสมาธิ เริ่มตั้งแต่ ตัวเบา กายเบา ขนลุก เกิดปีติ น้ำตา ไหล ปลื้มใจ เป็นสุข ขนลุกไปทั้งตัว เป็นต้น

ณ เวลาในช่วงนี้เอง จะทำให้ผู้นั้น สามารถรับรู้กับสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตนเอง ณ ขณะนั้นได้ และสิ่งที่เกิดขึ้น เรียกว่า วิปัสสนู หรือ วิปัสสนูปกิเลส คำ ๆ นี้ หลายคนแปลกันผิดว่า เป็นกิเลสของวิปัสสนาหรือสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง หรือ แปลว่า สิ่งที่ขัดขวางวิปัสสนาก็มี นี่คือ ความเข้าใจผิด แปลผิด

ที่ถูกต้องแล้ว ต้องแปลว่า สิ่งที่จะทะลุเข้าไปหาวิปัสสนาหรือสิ่งที่ทำให้เกิดวิปัสสนา คำว่า อุปกิเลส ที่ต่อท้าย วิปัสสนาในที่นี้นั้นไม่ได้หมายถึงอุปกิเลสที่เป็นเครื่องเศร้าหมองใน อุปกิเลส ๑๖ ชนิด ที่พระพุทธเจ้าสอนไว้ อันเกี่ยวกับ พยาบาท ความพยาบาท โภคะ ความโกรธ อิสสา ริษยา มัจฉริยะ ตระหนี่มานะ ถือตัว ถือตน เป็นต้น พวกเหล่านี้จึงเรียกว่า สิ่งที่ทำให้จิต เศร้าหมอง แต่ส่วนที่เราเห็นต่อท้ายกับ วิปัสสนานี้ มีความหมายตรงข้ามกัน

ในภาษาบาลี หรือแม้แต่ ในภาษาไทยเรา หรือ แม้แต่ภาษาฝรั่ง ก็ตาม คำเดียวกัน เมื่อนำไปต่อกับคำอื่น ๆ วางสลับที่กัน ก็ทำให้มีความหมาย เปลี่ยนไป เราจะแปลตรง ๆ ตัว อยู่คำเดียวไม่ได้ เช่นคำว่า ปฏีรูป เวลาบวชพระ พระอุปัชฌาย์จะพูดกับนาค ที่มาขอบวชว่า ปฏีรูป แปลว่า ดีแล้ว สมควรแล้ว ที่จะให้บวชได้ แต่เมื่อนำคำนี้ ไปต่อกับพระสัทธรรม เป็นสัทธรรมปฏีรูป มีความหมายเปลี่ยน เป็นพระสัทธรรมปลอม แทนที่จะแปลว่า พระสัทธรรมดี ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า อุปกิเลส ก็เป็นเช่นเดียวกัน เมื่อเอ่ยถึงมันเดียว ๆ มีความหมายว่า ทำให้เศร้าหมองได้ แต่เมื่อนำมาต่อเข้ากับ วิปัสสนา ทำให้ความหมายเปลี่ยนไปด้วย คือ หมายถึงสิ่งที่ทำให้เกิด วิปัสสนา หลังจากที่ได้ฝึกจิตจนได้ ฌานมาแล้ว คือ การที่คนฝึกสมาธิกว่าจะได้ฌานนั้น

จะต้องข้ามพ้นนิรณัม ให้ได้เสียก่อน เมื่อไม่มีสิ่งกีดขวางแล้ว วิปัสสนาจึงจะเกิดได้ ซึ่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในขณะจิตอยู่ในฌาน นั้นมี ๑๐ ชนิดด้วยกัน

๑) วิปัสสนโนภาส ข้อนี้นี้เรียกสั้น ๆ ว่า โภภาส หมายถึง แสงที่ทำให้ได้ วิปัสสนา หรือแสงที่ทำให้เกิด การมองเห็นในสมาธิได้ ท่านนักปฏิบัติธรรมทั้งหลาย แสงแห่งพระอาทิตย์ ทำให้พวกเรามองเห็นสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ได้ ฉันทิ ภายใตสมาธิที่เรานั่งหลับตาก็มีแสง แห่งโอภาสนี้ทำให้เรามองเห็นสิ่งต่าง ๆ ในสมาธิได้เช่นกัน ซึ่งการมองเห็นภาพในสมาธินั้น พระพุทธเจ้าเรียกว่า ทิพพจักขุ หรือปัญญาจักขุ ทำให้เห็นเพราะ วิปัสสนโนภาสนี้เอง เป็นต้นเหตุให้ ทำให้ผู้นั่งสมาธิมองเห็น สัจธรรมต่าง ๆ ในเวลาที่หลับตาได้ แม้จะนั่งหลับตา แต่ก็ยังมองเห็นแสงสว่างได้ มองเห็นสภาวะธรรมได้ ไม่ใช่สิ่งที่ทำให้ หลง ถ้าไม่เห็น การเห็นแจ้งภายในก็เกิดขึ้นไม่ได้

๒) วิปัสสนาญาณ ข้อนี้นี้เรียกสั้น ๆ ว่า ญาณ หมายถึง ความรู้ที่เกิดขึ้น จากการมองเห็น สัจธรรมภายใน จิตใจ ในขณะนั่งสมาธิ ข้อนี้นี้ นิยมนำมาแจกแจงรายละเอียดลงไป มีมากถึง ๑๖ อาการด้วยกัน คือ รู้อย่างละเอียด จนถึงสามารถบรรลุธรรมได้เลย คำว่า ญาณ ในข้อนี้ ไม่ใช่ อุปกิเลส ที่จะขัดขวาง วิปัสสนา เช่นกัน แต่มัน คือ ความรู้ที่เกิดจากวิปัสสนา หรือ การมองเห็น ภายใตสมาธิ ญาณ ก็คือ ความรู้อย่างหนึ่ง ที่เกิดจากการมองเห็น ไม่ใช่สิ่งที่ทำให้ เศร้าหมอง แต่ประการใดเลย

๓) วิปัสสนापิตี ข้อนี้นี้เรียกสั้น ๆ ว่า ปิตี หมายถึง อาการขลุ่ย ขนชูชัน เป็นปิตีที่เกิดขึ้น ในเวลาที่จิต เป็นสมาธิได้สมบูรณ์ หรือ ที่เรียกเป็น ฌาน หรือได้ ฌาน อาการในช่วงนี้ แม้ว่าเกิดอาการขลุ่ยเพียงระยะเวลาสั้น ๆ พระพุทธเจ้าก็ทรงตรัสว่า มีผลมหาศาลแล้ว เป็นครุกรรมฝ่ายดี มีผลมากกว่า การทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ติดต่อกันร้อยปีเลยทีเดียว อาการในช่วงนี้เอง ที่ท่านตรัสว่า สมาธิเพียงชั่วครู่ เท้าฟ้าแลบ หรือ ช่างกระดิกหู ภูแลบลิ้น แต่มีผลมหาศาล คือ ช่วงนี้เองอาการของปิตี ก็จัดเป็น วิปัสสนา อย่างหนึ่ง ที่ผู้นั้นสามารถ สัมผัสได้ด้วยตัวเอง เห็นได้ด้วยตัวเอง ไม่มีผล ทำให้ หลงผิด ได้เลย เพราะเกิดขึ้นจริงกับตนเอง ไม่ใช่การคาดคะเนเอาเอง

๔) วิปัสสนापัสสัทธิ ข้อนี้นี้เรียกสั้น ๆ ว่า ปัสสัทธิ แปลว่า อาการเบากาย เบาใจ ร่างกาย ปราศจากอาการ เกร็งตัว ผ่อนคลาย สบายกาย สบายใจ จิตใจโล่ง โปร่งเบาสบาย ปกติตัวเราแต่ละคน จะมีความเกร็งตัวอยู่ แต่สังเกตไม่ออก เพราะเคยชินมาตั้งแต่เกิด เมื่อเราเข้าสมาธิได้ จึงจะมองเห็นว่า ร่างกายของเราคลายออกจาก การเกร็งตัว เพราะแรงเหวี่ยงของโลก พวกเราทุกคนเหมือน นั่งอยู่บนรถคันใหญ่ ที่วิ่งไปด้วย ความเร็วสูง จากแรงเหวี่ยงของรถ ทำให้เราต้องเกร็งตัว อยู่ตลอดเวลา การที่เราอยู่บนโลกใบนี้ ก็เกร็งตัวเช่นเดียวกัน แต่เมื่อ วิปัสสนापัสสัทธิ

เกิดขึ้น พวกเราจะคลายจากอาการเกร็งนั้น ลง ร่างกายจะ โล่ง จิตจะคลายตัว โล่งเหมือนกัน
ภาวะตอนนี้ เป็นเช่นนี้ ที่ผู้ฝึกสมาธิจะเห็นได้ด้วยตัวเอง

๕) วิปัสสนาสุข ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า สุข หมายถึง ความสุข ที่เกิดขึ้นจากความสมบูรณ์
ของสมาธิ ในขณะนั้น ความสุขชนิดนี้ พระพุทธเจ้าทรงตรัส พุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า สุขอาศัยเนกขัมมะ
สุขเกิดจากความสงบ สุขเกิดจากการตรัสรู้ เรากล่าวว่าพึงบำเพ็ญให้มาก พึงเจริญให้มาก พึงทำให้
มาก ไม่พึงกลัวสุขนี้ นี่เป็น พุทธพจน์ ที่ตรัสยืนยัน ในเรื่องนี้ ความสุขนี้ เป็นก้าวแรก ๆ ที่จะทำให้ผู้
ปฏิบัติเจริญขึ้นไปเรื่อย ๆ ได้พบกับความสุขจาก ฌาน ที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ จนไปถึงความสุขขั้น
สูงสุด คือ นิพพาน ถ้าไม่พบกับความสุขก้าวแรก ๆ นี้ก่อน ความสุขขั้นสุดท้าย คือ นิพพานสุขก็ไม่
ต้องหวัง ดังนั้น วิปัสสนาสุข จึงไม่ใช่สิ่งที่ ขัดขวางการบรรลุธรรม อย่างแน่นอน

๖) วิปัสสนापคคาหะ ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า ปคคาหะ หมายถึง การทรงตัวอยู่ในสมาธิได้
นาน โดยไม่ต้องพุง ไม่ต้องประคับประคอง แต่เพราะความทรงตัวของสมาธิ จิตจะมุ่งตรงไปใน
สมาธิได้เอง และเผ่าสังเกตรับรู้วิเคราะห์วิจยในธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมาธิได้เองข้อนี้
เปรียบเสมือนเครื่องยนต์ที่วิ่งได้ที่แล้ว ก็จะไปเรื่อย ๆ ได้เอง ไม่ต้องเปลี่ยนเกียร์ หรือ เหยียบ
เบรก เดินหน้า ถอยหลัง มองซ้าย มองขวา อีกแล้ว

๗) วิปัสสนาปัญฺฐานะ ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า อุปัญฺฐาน หมายถึง การเข้าประชิดฐานของ
วิปัสสนาได้แล้ว หรือเข้าประชิดการเห็นแจ้งแล้ว ภาวะตรงนี้ สติสัมปชัญญะ จะสมบูรณ์เต็มที่ เผ่า
จับจ้องมองดู สภาวะธรรมที่กำลังเกิด ในสมาธิด้วยจิต ที่ตื่นตัวเต็มที่ ไม่มีสิ่งใดจะมาทำให้ วอกแวก
ได้ กำลังเข้าใกล้ต่อ การรู้แจ้งเต็มที่แล้ว

๘) วิปัสสนาอิโมกข์ ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า อิโมกข์ แปลว่า เข้าถึงความสำเร็จหรือ
แปลว่า ผู้พิชิตวิปัสสนาได้แล้วหรือ ผู้รู้เห็นความจริง ได้สำเร็จแล้วก็ได้ เป็นข้อที่บ่งบอกถึง
ความสำเร็จของการฝึกสมาธิ ที่ผู้ฝึกสมาธิทุกคนเพียรพยายามจะไปให้ถึง

๙) วิปัสสนาเปกขา ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า อุเปกขา หรือ อุเบกขา ข้อนี้พวกเราเข้าใจกัน
ผิดกันมาก คนทั่วไปเมื่อพูดถึงอุเบกขาแล้ว ก็จะนึกไปว่า วางเฉยหรือนิ่งเฉย หรือไม่อยากจะทำ
อะไรก็จะพูดว่า วางอุเบกขานี้ คือ ความเข้าใจผิด ที่ไม่ทำให้เกิดประโยชน์ใด ๆ กับคำสอนของ
พระพุทธเจ้าเลย ไม่เกิดประโยชน์เพียงอย่างเดียวไม่พอ แต่ยังมีผลกระทบถึง หลักธรรมหลัก ๆ
ด้วย ทำให้สูญเสียหลักการไปด้วย ที่ถูกคำว่าวิปัสสนาเปกขานี้ หมายถึง การเผ่าสังเกตรับรู้ในสมาธิ
หรือการเฝ้ามองภายในสมาธิ เมื่อมีอุเบกขา ก็จะมีสติและสัมปชัญญะ ๒ อย่างนี้เกิดขึ้นมาควบคู่กัน

เสมอ ร่วมกันทำหน้าที่เฝ้ามอง เฝ้าสังเกตพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นภายในสมาธิอย่างละเอียดรอบคอบ ถี่ถ้วน ไม่ให้คราดสายตา แล้ววิเคราะห์วิจัยดูว่า สิ่งที่เกิดขึ้นนั้น คือ อะไร ซึ่งปัญญาที่รู้เห็นความจริงของสิ่งที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ท่านเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ เช่น เห็นการเกิดขึ้นของคันธ ๕ อริยสัจ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ आयตนะ ๑๒ หรือธาตุ ๑๘ เป็นต้น ในขณะที่เกิด อุเบกขาขึ้น ซึ่งเป็นปัญญาในการตรัสรู้ สิ่งที่จะเกิดขึ้นมาควบคุมกับอุเบกขา หรือการเฝ้ามอง เฝ้าสังเกต ก็คือ โยนิโสมนสิการ แปลว่า การใคร่ครวญอย่างละเอียด โดยอุบายที่แยบคาย เมื่อมีการเฝ้ามองเฝ้าสังเกตพร้อมกับการใคร่ครวญ อย่างรอบครอบแยบคาย จึงนำไปสู่การรู้แจ้ง หรือตรัสรู้ได้นั่นเอง

ดังนั้น คำว่า วิปัสสนูปเพกขานี้ จึงเป็นอาการที่สติสัมปชัญญะ และการเฝ้ามองทำหน้าที่ในการพิจารณาสิ่งที่พบเห็นในสมาธิ ทั้งเรื่องไตรลักษณ์ เรื่องคันธห้าเรื่องของจิต เรื่องของเจตสิก และสภาวะธรรมอื่น ๆ อย่างละเอียดแยบคาย จนสามารถรู้ความจริงได้อย่างละเอียดไม่ผิดพลาด จนนำไปสู่ข้อสรุป คือ ข้อสุดท้ายได้ คือ

๑๐) วิปัสสนานิกันติ ข้อนี้เรียกสั้น ๆ ว่า นิกันติ หมายถึง ปัญญา ที่สรุปได้เอง พินิจได้เอง ยืนยันได้เอง ถึงสิ่งที่รู้เห็นนั้นคืออะไร เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวยืนยันว่า พระองค์ทรงรู้เอง เห็นเอง ไม่มีใครเป็นอาจารย์ พร้อมทั้งทรงกล่าวยืนยันว่า อะไรถูก อะไรผิด และพวกเราก็เชื่อตาม ที่พระพุทธองค์ทรงสอนว่า เป็นจริงตามนั้น นี่คือ สิ่งที่ทำให้เกิดวิปัสสนาหรือทำให้เกิดการเห็นแจ้ง รู้แจ้ง ๑๐ ประการ ไม่ใช่สิ่งที่ทำให้การเห็นแจ้งเศร้าหมอง ตามที่หลายคนเข้าใจกันต่อไปนี่พวกเราต้องเข้าใจเสียใหม่ แล้วการปฏิบัติธรรมของเรา ก็จะไม่ไร้ผลสามารถจะประสบผลกับตนเองได้ แล้วดวงตาเห็นธรรม ก็จะเกิดขึ้นกับเราในที่สุด แต่ว่าวิปัสสนาทั้งหมดนี้ผู้ที่เข้าถึงและเห็นได้ จะต้องผ่านจากการฝึกกรรมฐาน อย่างใดอย่างหนึ่งให้ได้ ฌาน เสียก่อน จึงจะสามารถเข้าถึง ภาวะเหล่านี้ได้ ต้องจำไว้เสมอว่า เป็นสิ่งที่ไม่อาจข้ามขั้นตอนได้นั้นมี ๔ อย่าง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล

ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า นัตถิ ฌานัง อะปัญญัสสะ ฌานไม่เกิดกับคนไม่มีปัญญา นัตถิ ปัญญา อะฌายิโน ปัญญาก็ไม่เกิดกับคนไม่มีฌาน ฌานสมบัติมีอยู่เท่าใด การบรรลุธรรมก็มีได้เท่านั้น

๓.๖ สรุปท้ายบท

สรุป วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง สภาวธรรมที่ทำให้วิปัสสนา หม่นหมอง ไม่ผ่องใส ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป ซึ่งต่อไปจักได้กล่าวถึง องค์ธรรมของวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ โดยความหมาย และลักษณะที่จตุกะ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคาหะ อุပ္ภูฏาน อุเบกขา นิกันติ คือ ธรรมเครื่องเข้าไปทำวิปัสสนาให้ เศร้าหมอง การกำหนดรู้ความเกิดดับของรูปนามที่ปรากฏใน ขั้น ๕ ที่แทงตลอด ลักษณะ ๕๐ ถ้วน อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ และลักษณะ ๓ โดยประจักษ์แจ้ง สภาวธรรมที่ดับไป ย่อมเกิดขึ้น และสภาวธรรมที่เกิดขึ้น ย่อมถึงความดับไป ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้ชื่อว่า เป็นผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา (อารัทธวิปัสสกะ) ขณะนั้น วิปัสสนูปกิเลส ย่อมเกิดขึ้น จะมากันขัดขวางปัญญาญาณ ในวิปัสสนาตั้งแต่อนุญาณ ๔

ชาวพุทธเราส่วนใหญ่ สนใจการฝึกจิตด้วยการเจริญวิปัสสนา ต่างละทิ้งกรรมฐานแบบสมณะไปเสียส่วนใหญ่ ส่วนหนึ่งคงคิดว่า แบบสมณะ นั้นทำได้ ฌาน และฌานนั้น มีวิปัสสนูปกิเลสอยู่ด้วย คำว่าวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดในฌานนั้นที่จริง คือ ตัววิปัสสนาโดยตรงเป็นสิ่งที่เจาะเข้าไปหาวิปัสสนา เมื่อเข้าใจผิด จึงไม่ค่อยได้ผลจากการฝึกสมาธิเท่าที่ควรจะเป็น สิ่งที่จะต้องได้ตามลำดับกันในศาสนาเรามี ๔ อย่าง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล ๔ อย่างนี้จะข้ามสลับกันไม่ได้ คำว่าวิปัสสนา นั้นเป็นผลลัพธ์มาจากกรรมฐานบางอย่าง เราจะฝึกวิปัสสนาโดยตรงไม่ได้ เหมือนการรับปริญญาบัตร เป็นผลมาจากการเรียนหนังสือ จึงจะมีสิทธิได้รับปริญญาบัตรได้ วิปัสสนาก็เช่นเดียวกัน เป็นผลมาจากการฝึกสมาธิที่สมบูรณ์ได้ที่ก่อนแล้ว วิปัสสนาจึงจะเกิดมาให้รับรู้ได้